

Fritid med bistand – en metode også for mennesker med utviklingshemninger.

Utdrag av en eksamensoppgaven knyttet til studiet "Organisering og veiledning av støttekontakter, avlastere og frivillige" skrevet av Solveig Lohne Ørum.

Solveig Lohne Ørum.

Viktige begrep.

Begrepene integrering, inkludering, brukermedvirkning og selvbestemmelse har alle en mening og betydning som vi ofte tar som en selvfølge i våre liv. For de av oss som skal tilrettelegge fritid for andre og spesielt for mennesker med utviklingshemming blir det viktig å være oppmerksom på betydningen av disse begrepene. For mange mennesker med utviklingshemming er disse begrepene uforståelige og heller ikke anvendt i daglig tale. I metoden FmB er det deltakerens drømmer og interesser som danner grunnlaget for valg av fritid og da anvendes blant andre disse begrepene naturlig i prosessen.

Empowerment i forhold til mennesker med utviklingshemming er også et begrep som krever refleksjon, som blant annet reiser spørsmål knyttet til hvor snevert eller vidt brukerbegrepet skal defineres. I NOU 2006: 13 legges det stor vekt på organisasjonenes betydning for å utvikle ferdigheter særlig blant unge mennesker og

at det er nærmiljøet som er den naturlige arenaen for læring. Her legges mye av grunnlaget for å integrere alle mennesker.

Integrering og inkludering er to begrep som har mye til felles. Helt fra normaliseringstanken ble beskrevet første gang, har det vært en utvikling med fokus på disse begrepene. Integrering er det motsatte av segregering. Fra Gyldendals fremmedordbok har jeg utdypet noen begreper. Integrering betyr en helhet, uskaddhet. Segregering betyr å atskille. Vi er en naturlig del av fellesskapet, familie, venner, naboer, barnehage, skole osv. Når disse arenaene ikke tilrettelegges for alle står vi i fare for å ekskludere noen. Inkludering betyr å omfatte, innbefatte, medregnet og er da det motsatte av å ekskludere. Her er det mange faktorer som spiller inn og dersom alle de fysiske hindringene var tilrettelagt var vi allikevel ikke i mål dersom holdningene hos den vanlige "mann i gata" ikke ble endret. Normaliseringstanken inneberefattet jo integrering og inkludering ifølge Nirje i Askheim (2003).

Samfunnet vi lever i er i en prosess. Det skal ikke lengre være egne idrettsklubber for funksjonshemmede. Norges Funksjonshemmedes Idrettsforbund (NFI) nedlegges i 2007 og ansvaret for å inkludere alle grupper funksjonshemmede legges på Norges Idrettsforbund (NIF). Solum (1993:) beskriver det slik:

"Et integrerende samfunn består av grupper som danner et naturlig indre samspill med hverandre og sammen utgjør en enhet og en helhet. Ved integrering blir de ulike personene godtatt som de er, i motsetning til segregering der hver enkelt må gi fra seg særpreget sitt (1993)."

Ihle (2006) uttrykker at integrering er ulike deler som er ubrutt sammen. Hennes forståelse gir innsikt i tilnærminger som sier noe om at når samfunnet bygger ned terskler som hindrer integrering legges det et nødvendig grunnlag for at enkeltmennesker skal oppleve inkludering. NOU 2005:8 omhandler rettslig vern mot diskriminering på grunnlag av nedsatt funksjonsevne og bedret tilgjengelighet for alle. Utvalget viser til St.meld. nr. 40 (2002-2003) Nedbygging av funksjonshemmende barrierer og forslår dette som formålsparagraf 1: Lovens formål er å sikre likeverd og fremme like muligheter til samfunnsdeltakelse for alle uavhengig av funksjonsevne, og å hindre diskriminering av på grunnlag av nedsatt funksjonsevne. Loven skal bidra

til nedbygging av samfunnsskapt funksjonshemmende barrierer, og hindre at nye skapes.

Brukermedvirkning

Brukermedvirkning er satt sammen av to ord og dersom vi deler det og skriver bruker og medvirkning får det straks en klarere mening. Det blir mer ordrett forståelig hvis en sier "brukers rett til å medvirke". Begrepet brukermedvirkning brukes i svært mange av de nyere lover og stortingsmeldinger innenfor helse- og sosialsektoren. Når en setter det sammensatte begrepet brukermedvirkning inn en sammenheng forvaltningsmessig og juridisk skjer det noe som lett kan føre til misforståelse. En som kjenner mennesker med utviklingshemming og/eller er aktiv i en interesseorganisasjon kan være brukerrepresentant. I valg som skal tas har man rett til innsyn og påvirkning av disse valgene. Her er det viktig å forstå forskjellen på begrepene brukermedvirkning og selvbestemmelse. Selboe, Bollingmo og Ellingsen (2005).

Brukermedvirkning i forhold til mennesker med utviklingshemming

Brukermedvirkning er å få rett til innflytelse på eget liv i form av å kunne uttale seg, komme med ønsker og være en røst blant mange andre for eksempel på systemnivå. Fra statlige organer legges det stor vekt på brukermedvirkning, familien og den med nedsatt funksjonsevne skal høres og ha innflytelse på tilbudet som gis. Økt brukermedvirkning er et selvstendig mål. IP (Individuelle Planer) som er et redskap for å få samkjøring av tjenester for mennesker med utviklingshemming er et eksempel på hvordan man kan ha brukermedvirkning. Lov om sosiale tjenester pålegger også tjenesteytere en plikt til å rådføre seg med klienten. Tjenestetilbudet skal videre så langt som mulig utformes i samarbeid med klienten og det skal legges stor vekt på hva klienten mener. Her er det viktig at den det gjelder har optimal innflytelse på planer og blir med i evalueringsprosesser. (Selboe, Bollingmo og Ellingsen 2005).

Selvbestemmelse

Selvbestemmelse er juridisk nedfelt i menneskerettighetene og norsk lov. Denne juridiske retten som det enkelte menneske har er viktig i forhold til selvrealisering og selvutvikling. Dette er det vi trenger som mennesker for å oppleve frihet og å utvikle

oss fra små barn og oppover for å en dag kunne stå på egne ben (Selboe, Bollingmo og Ellingsen 2005). Selvbestemmelse handler om å kunne velge det som til enhver tid synes for den enkelte å være rett (Askheim 2003)

Selvbestemmelse for mennesker med utviklingshemming.

Det har i Norge vært liten tradisjon for å arbeide med selvbestemmelse for mennesker med utviklingshemming. Siden 1999 har Samordningsrådet (SOR) drevet prosjektet "Brukermedvirkning for psykisk utviklingshemmede". Prosjektet drives på oppdrag fra Sosial og helsedirektoratet. Det er blitt kartlagt i hvilken grad brukermedvirkning og selvbestemmelse forekommer blant mennesker med utviklingshemming. Nå bygges det opp regionale og kommunale nettverk for å jobbe konkret med å utvikle brukermedvirkning og selvbestemmelse for mennesker med utviklingshemming. I prinsipper for selvbestemmelse utarbeidet av stiftelsen SOR er det laget beskrivelse av hvilke prinsipper som gjelder for selvbestemmelse for personer som samarbeider med mennesker med utviklingshemming, og om hvilke oppgaver disse personene har. Dette var et resultat av første fase i prosjektet. Her handler det hele tiden om å forstå den som trenger hjelp og kunne hjelpe vedkommende til å ta et valg. Se mer om dette posjektet på www.selvbestemmelse.sor-nett.no .

For at mennesker med utviklingshemming skal få en mulighet til å bestemme selv i valg av fritidsaktiviteter er det viktig å bli kjent med vedkommende. Man må ta tid til å se og forstå denne personen (Ellingsen, Jacobsen og Nicolaysen 2002). Ellingsen (2005) sier at for noen mennesker settes rettsikkerheten til side og krenkes i noen tilfeller. Han viser til NOU 1991:20 "rettsikkerhet for mennesker for mennesker med psykisk utviklingshemming" hvor Røkke-utvalget blant flere emner legger selvbestemmelse som et viktig grunnlag for drøftinger. Videre sier utredningen at å velge kan læres. Å bestemme i sitt eget liv er forutsetningen for en positiv utvikling og identitet (Selboe, Bollingmo, og Ellingsen 2005)

Metoden Fritid med bistand.

Anders Midtsundstad utviklet metoden i 1998. Han har gjennom flere prosjekter i Kristiansand kommune videreutviklet metoden. Metoden FmB har utviklet seg fra å ha verdsatt sosial rolle (VSR) som teori grunnlag til empowerment som retning for

hvordan den praktiseres for mennesker som søker oppmerksomhet for å inkluderes på fritidsarenaen. Teorien fra VSR er viktig enda og den blir satt inn i en sammenheng som gjør deltageren i stand til å finne sine ressurser. Empowerment har også elementer i seg som selvbestemmelse og brukerstyring. Midtsundstad (2006) har beskrevet empowerment som en ideologi som bygger på menneskeverd og respekt for alle borgere. Den har som mål at profesjonelle med klare holdninger skal hjelpe mennesker til å finne sin måte å skape relasjoner til naturlige kontakter og bli i stand til å ta styringen i sitt eget liv.

Hvordan gjennomføre metoden FmB for mennesker med utviklingshemming

Etter Lov om sosiale tjenester paragraf 4 – 2 c har mange mennesker med utviklingshemming rett til vedtak om støttekontakt. For mange er det vanskelig å ha stabile støttekontakter. Saksbehandlere som arbeider med å organisere tjenestetilbudet støttekontakt i kommunen kan gjøre seg kjent med metoden eller ta kontakt med en profesjonell saksbehandler i Fritid med Bistand. Vedtaket om støttekontakt for den som skal ha bistand kan enkelt gjøres om slik at midlene kan disponeres i et tiltak hvor metoden Fritid med bistand tas i bruk. Jeg tar ikke for meg alle sidene ved saksbehandler, tilrettelegger og deltagers oppgaver. Metoden beskrives trinn for trinn på nettsiden www.fritidmedbistand.no og viser en flott måte å gjennomføre dette på. Alle detaljene i hvert punkt er en mal for å gjennomføre metoden også for mennesker med utviklingshemming.

- Koordinator for funksjonshemmede kjenner aktuell deltager som ønsker å prøve dette og blir enige om å sette i gang.
- Finne ut tidlig i prosessen om deltager kan forstå relevante spørsmål og kan svare slik at en forstår at vedkommende har forstått spørsmålet.
- Dersom det er vanskelig for deltager å svare selv, må hjelpeverge eller andre som kjenner personen godt, være tilstede. Det kan uansett være viktig at en tredje person er med.
- Dette er det viktigste i prosessen slik jeg ser det. Her trengs en person med kommunikative evner og som kan helt og fullt være på deltagers side.
- Avtale møte. Uforpliktende informasjonsmøte, for eksempel på en kafé, eller et annet nøytralt sted, biblioteket er også et alternativ. Det er viktig at det ikke blir på

et offentlig møterom som lett blir formelt og behandlingsbetont. Hjemme hos deltager kan være aktuelt dersom deltager ønsker det. Her møtes så deltager, eventuelt med ledsager og saksbehandler.

- Deltageren må uttrykke eller kunne gi signaler om hva som er ønsket eller drømmen. Det er viktig å presise at det er "ditt valg av fritidsaktivitet, ikke mitt eller andre i nære relasjoner, du skal ikke tilfredsstillte andre enn deg selv". Kanskje ledsager vet litt om interessene og kan veilede litt i vanskelige spørsmål.
- Utvelgelse av aktivitet som deltager ønsker å delta i. Forsikre seg om at dette er ønsket. Saksbehandler må sikre at dette er realistisk å oppnå, slik at ikke det blir gitt forhåpninger som ikke kan innfries. Deltager må under hele prosessen veiledes og partene må bruke den tid som deltagere trenger. For noen deltagere kan det være nødvendig med en del samtale/forberedelsestid sammen med hjelpeverge, pårørende og eller tjenesteytere som står deltageren nær.
- Det kan kanskje være nødvendig med flere møter før deltager kan bli klar.
- Når valget er tatt må en finne tilrettelegger i valgt aktivitet. Her er det viktig at vedkommende kjenner fritidsplassen og aktiviteten godt. Den første kontakten kan skje på telefon med spørsmål om dette virker interessant og om vedkommende tror noen der kan tenke seg tilretteleggerjobben. Så må det gis grundig informasjon fra saksbehandler om metoden Fritid med bistand og litt om hva kontakten med deltager går ut på. Vedkommende kan tenke over det eller en kan avtale et tidspunkt for å møtes. Eventuelt sende noen opplysninger i posten. Dette må avklares med deltager slik at vedkommende er enig i dette.
- Evaluere og følge opp hele tiden til inkludering er oppnådd. Det kan vise seg å være vanskelig å inkluderes helt for enkelte, da kan det kanskje være aktuelt å fortsette med tilrettelegger som en støtte i denne aktiviteten uten tidsbegrensning.

Normalisering og empowerment.

Normaliseringsbegrepet slik Nirje definerte er fortsatt aktuelle, selv om dette er lenge siden, er det faktisk behov for å stille de samme kravene for mennesker med utviklingshemming (Askheim 2005). Det er med andre ord ikke blitt en selvfølge at alle har kommet inn i det normale samfunnslivet med rettigheter som befolkningen for øvrig. Lovendringene er kommet på mange områder i denne retningen, men handlingen som skulle følge er dessverre ikke blitt en realitet. Ferie og fritid blir ofte

planlagt og gjennomført i gruppe og dermed blir det gitt lite rom for individuelle valg. Begrepet VSR som Wolfenberger kom med er vel anvendt i metoden Fritid med bistand. Dersom vi skal bruke høyt verdsatte personer til å høyne de lavt verdsatte må det ikke gå på bekostning av den egenverdien et menneske har uansett funksjon. Når vi evaluerer og ønsker å vise oss sammen med høyt verdsatte for å høyne vår verdi, blir det som å dra seg selv etter ørene for å oppnå status. Det kan umulig være et godt liv å hele tiden strekke seg etter noe som man ikke er. Dersom det skal være bruk for VSR teorien må det være slik at høyt verdsatte kan stille på det nivået som mennesker med utviklingshemming er og inkludere dem på dets egne premisser slik som Fritid med bistand gjør. Tillit mellom partene gir respekt for individets egenart og drømmene blir gitt håp og tro i et nært og langsiktig samarbeid (Midsundstad 2006). Empowerment gir oss en dypere forståelse av at vi alle er autonome personer som har rett til å bestemme over valg i eget liv. Prøve og erfare er jo det vi alle lærer av. Den utviklingshemmede må oppmuntres til å ta valg. Kort og godt; være hovedpersonen i sitt eget liv (Askheim 2003).

De fleste mennesker med utviklingshemming har et stort potensial av kvaliteter. Naturtalenter innen både musikk og kunst er det flere av i denne gruppen. Når jeg leser NOU 2006:13 om fritid med mening registrerer jeg at utvalget ser det som viktig å styrke nærmiljøenes organisasjons liv og tilpasse det til velferdsordningene i samfunnet som stadig er i utvikling. Metoden Fritid med bistand er her perfekt for å inkludere alle mennesker, fordi den er fleksibel og tar utgangspunkt i hvert individs valg. Nærmiljøet er en flott arena for alle mennesker uansett funksjon til å vise hva de er og gi et naturlig bidrag til en positiv fritid for alle. Mine erfaringer med mennesker med utviklingshemming er svært positive i den retning. I et flerkulturelt samfunn blir det viktig at det finnes noen "icebreakere". Mange mennesker med utviklingshemming har slike roller i sitt nærmiljø.

Integrering og Inkludering

Mange år har gått med disse begrepene uten at det kan sies at en har oppnådd så mye av dette, dessverre. Det kan skyldes mange ting og jeg vil se litt på om det første begrepet på en måte er avhengig av det andre? Ifølge Nirje (Askheim 2003) så var disse begrepene med i normaliseringstanken hans. På den tiden var mange mennesker med utviklingshemming segregert fra det naturlige oppvekstmiljøet sitt og

mistet den naturlige tilknytningen til familie og venner. Dette er jo en viktig bit for å forstå hvorfor det har vært vanskelig å integrere mennesker som har flyttet tilbake til sitt nærmiljø. Blir man først rykket opp med "rota" er det ikke så lett å plantes tilbake der etter mange år borte. Kanskje det er en av grunnene til at mange ikke blir inkludert? En annen ting er at man har ikke skaffet seg erfaringer på dette når en levde i en beskyttende arena med fritid og livet for øvrig sammen med likesinnede på store institusjoner. Jeg erfarer at de som er yngre eller aldri har blitt segregert har lettere for å bli både integrert og inkludert. Noen klarer å inkludere seg selv, slik målet for metoden Fritid med bistand legger vekt på. Kan mangel på tilretteleggelse fysisk hindre holdningsmessige endringer? Norges største frivillige organisasjon NIF integrerer nå alle i en organisasjon når NFI legges ned i 2007. Dette kan være et stort skritt i riktig retning når en ser at mange av de som har valgt fritid gjennom metoden Fritid med bistand i dag er nettopp inkludert i en idrettsgren.

Mange problemer med integrering og inkludering kan kanskje skyldes at vi har laget spesielle arenaer for de som ikke "passer inn" verken fysisk eller i vår tanker. Solum (1993) uttrykker integrering på en fantastisk måte med å kalle det for "naturlig indre samspill" mellom mennesker. Ved integrering blir hver og en godtatt med sine særpreg. Ihle (2006) sier også mye av det samme. Hun tar i tillegg med at inkludering er avhengig av nedbygging av terskler som hindrer integrering. Da ser jeg at alt henger sammen med hverandre og at vi får ikke inkludering før funksjonshemmede barrierer blir nedbygd, både fysisk og holdningsmessig. Kanskje trenger vi en ny lov om rettslig vern for å hindre mer diskriminering og segregering? (St.meld.nr.40 2002-2003).

Brukermedvirkning

Brukermedvirkning er ifølge Selboe, Bollingmo og Ellingsen (2005) mer enn retten til å delta i beslutninger på det offisielle plan. De små daglige samhandlingene mellom tjenesteyter og bruker er også viktig å fokusere på. Her er metoden Fritid med bistand et flott redskap også for mennesker med utviklingshemming. Det er deltageren som er den viktigste part i prosessen. Medvirkning man har hatt på for eksempel utformingen av IP er verd å merke seg ikke bindende. Denne skal etter en kort stund evalueres slik at bruker kan medvirke til at den blir passende til han/henne.

Man har også klagerett på enkeltvedtak. Når man klager er det viktig for saksbehandlere å få med hva brukeren mente i sakspapirene til klageinstansen.

Brukermedvirkning i forhold til mennesker med utviklingshemming.

Tjenestetilbudet skal så langt som mulig utformes i samarbeid med brukeren. Slike rettigheter for mennesker er viktige, men hvilken mulighet har mennesker med utviklingshemming til å klare dette uten at det er pårørende eller hjelpeverger som vet og kjenner vedkommende godt? De er så prisgitt at det er noen som forsvarer og vet det beste for dem. Er de nærmeste alltid i stand til å vite best? Hvem bestemmer egentlig? Jeg tror at Metoden Fritid med bistand er et nyttig redskap i nettopp denne prosessen. Det brukes mye tid for å komme frem til deltagerens drømmer og ønsker og dette tilpasses deltageren helt og fullt. Mennesker med utviklingshemming vil også kunne gjøre seg nytte av dette, dersom man har de rette støttespillerne til vedkommende. Det er viktig å merke seg at begrepet brukermedvirkning ikke brukes der man har individuelle rettigheter. Som individ har man en klar rett til å bestemme selv (Selboe, Bollingmo og Ellingsen 2005).

Selvbestemmelse

Selvbestemmelse tar de fleste av oss som en selvfølge i dette landet. Vi er beskyttet av lover og regler og har rettigheter og plikter. Så lenge vi holder oss til dette er vi "frie" mennesker. Noen mennesker har ikke fått mulighet til å utvikle forståelsen av dette. Koker vi det ned til småting i hverdagen så er det mange muligheter for

selvbestemmelse for de fleste. Mennesker med utviklingshemming må også få prøve og erfare? Metoden Fritid med bistand handler om at deltager skal velge fritidsarena og evaluere sine valg fortløpende.

Selvbestemmelse for mennesker med utviklingshemming

Stiftelsen SOR har på sine nettsider beskrevet prinsipper om selvbestemmelse. Dette er arbeidsredskap for å hjelpe mennesker med utviklingshemming til å utvikle forståelse for å kunne bestemme selv. Plansjene har også piktogrammer som mange med kognitive nedsettelse kjenner igjen. Det er delt inn i åtte punkter med innhold for:

1. Den utviklingshemmede selv.
2. Foreldre, pårørende, slektninger.
3. Venner.
4. Kjæreste, ektefelle, samboer.
5. Verge, hjelpeverge, fullmektig.
6. Fagpersoner.
7. Saksbehandlere.
8. Organisasjonene.

Disse sidene er et flott redskap både for den som trenger bistand og for alle som er involvert i mennesker med utviklingshemming. I metoden Fritid med bistand jobbes det hele tiden opp mot deltagers ønsker og drømmer. De som ikke helt kan uttrykke hva de selv ønsker trenger nære personer med evne til å forstå vedkommende, på en slik måte at det blir deltagers valg (Ellingsen, Jacobsen og Nicolaysen 2002).

Selvbestemmelse kan læres og det er tid for å ta mennesker med utviklingshemming på alvor i å bestemme selv (Selboe, Bollingmo, og Ellingsen (2005)). Som vedlegg til boka er det en DVD med samling av gode eksempler om retten til selvbestemmelse m. bl.a. film, kurs, faglig og verdimelessig bygd opp. Dette kan også være et flott supplement for den som ønsker å hjelpe deltagere inn i en verdsett sosial rolle på fritidsarenaen med bruk av metoden Fritid med bistand. Mange mennesker med utviklingshemming er blitt hemmet i å utvikle sin autoritet fordi de ofte ikke er tatt med på avgjørelser som gjelder deres liv. Når mennesker med utviklingshemming erfarer at de blir tatt på alvor og kjenner mestingsfølelsen blir det et stort steg i riktig retning. Kan vi sammen med den som kjenner vedkommende finne aktivitet som denne

drømmer om å delta i? Selv om Fritid med bistand er et alternativ til bruk av individuell støttekontakt, kan kanskje ideen bygge videre på andre måter å hjelpe på?

Tidsbegrenset eller varig bistandsbehov.

Metoden Fritid med bistand har blitt tatt i bruk primært overfor mennesker som har et tidsbegrenset bistandsbehov i de kommunene som har tatt den i bruk. For mange mennesker med utviklingshemninger er det behov for en tilrettelegger som kan være tilgjengelig slik at den enkelte sikres et varig bistandsbehov i en selvvalgt fritidsaktivitet. I utviklingen av metoden Fritid med bistand ble det lagt vekt på at tjenestetilbudet må kunne utformes i et kontinuum mellom tidsbegrenset og varig bistandsbehov som alltid må ta utgangspunkt i den enkeltes behov og forutsetninger (Midtsundstad 2005).

Oppsummering.

Etter dette litteraturstudie er jeg blitt enda mer bevisst på at mange mennesker med utviklingshemming kan dra nytte av metoden Fritid med bistand. Selvbestemmelse må stå i fokus om en vil legge til rette for inkludering, slik som Fritid med bistand har som mål. Økt satsing på fysisk tilrettelegging vil også kunne gi deltagelse for flere, og bidra til å redusere samfunnsskapt barrierer. For å få til individuelle løsninger, muligheter og valg er det viktig med slike tiltak som arbeidsmetoden Fritid med bistand ivaretar. Metoden er et viktig supplement til organisering av fritid for mennesker med utviklingshemming. Med informasjon og erfaringsutveksling kan kommunene bli mer bevisste på at det finnes flere muligheter. Tjenesteytere kan kanskje bli enda mer bevisste på mennesker med utviklingshemming sin rett til å bli sett og forstått. Vilje og økonomi for den enkelte blir også en viktig bit i det hele. God forvaltning av midler og kompetanse til systemer ute på grasrotplan vil gi flere mennesker utviklingsmuligheter. Positiv fritid gir ofte resultater på andre områder også. Vi har alle begynt et sted. Det første steget er ofte det vanskeligste, hvem kjenner ikke det?

Litteraturliste:

- Askheim, Ole Petter (2003): *Fra normalisering til empowerment*. Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Ellingsen K. E., Jacobsen K. og Nicolaysen K. (red.) 2002, *Sett og forstått*. Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Gyldendals fremmedordbok 1971
- HOD (Helse- og omsorgsdepartementet) Lov om sosiale tjenester:
Tilgjengelig fra lovdata: http://www.lovdata.no/cgi-wift/wiftldles?doc=/usr/www/lovdata/all/nl-19911213-081.html&emne=*sosialtjenestelove*&&
- Ihle, Ragnhild, Foredrag på Åpen videokonferanse den 23.10.06
- Midtsundstad A (2005) Mastergradsoppgave. Tillit, mestring og selvforståelse. NTNU.
- Midtsundstad A. (2006) Fagartikkel: Empowerment, *Embla*, nr. 3, 2006, s. 30-35.
- Nirje, B. (1969): *The normalization Principle and Its Human Management Implications* osv. I: O.P.Askheim (2003) *Fra normalisering til empowerment*. Gyldendal Norsk Forlag AS.
- Nirje, B. (1970): *The Normalization Principle – Implications and Comments* osv. I: O.P.Askheim (2003) *Fra normalisering til empowerment*. Gyldendal Norsk Forlag AS.
- NOU 1991:20 *rettsikkerhet for mennesker for mennesker med psykisk utviklingshemming*. I: Selboe, A., Bollingmo, L. og Ellingsen, K.E. (red.)(2005): *Selvbestemmelse for tjenestenytere*. Gyldendal Norsk forlag AS 2005.
- NOU 2005:8 *Likeverd og tilgjengelighet*. 10 Lov om forbud mot diskriminering på grunnlag av nedsatt funksjonsevne (diskriminerings- og tilgjengelighetsloven)
- NOU 2006: 13. *Fritid med mening*. Kap.3 organisasjonene i samfunnet.
http://www.odin.dep.no/odin/norsk/dok/andre_dok/nou/bn.html
- Selboe, A., Bollingmo, L. og Ellingsen, K.E. (red.)(2005): *Selvbestemmelse for tjenestenytere*. Gyldendal Norsk forlag AS 2005.
- St.meld. nr. 40 (2002-2003) *Nedbygging av funksjonshemmende barrierer*.
- Solum 2003 på nettsiden til NFI.: <http://www.nfif.no/t2.asp?p=4031>
- Stiftelsen SOR: <http://www.selvbestemmelse.sor-nett.no/>
- Wolfenberger, W. (1999b): Concluding reflections and a look ahead into the future for Normalization and Social Role Valorization osv. I: O.P.Askheim (2003) *Fra normalisering til empowerment*. Gyldendal Norsk Forlag AS.